

társadalompolitikai – intézkedés hatékony lehetne e nagyon is heterogén jelenséggel szemben. Talán még a gúnyval átszőtt társadalmi elítélés lenne a legjobb fegyver – nem, mintha a jelenséget megszüntethetné, csak vonzerejét és bosszantáspotenciálját csökkentené, a bosszankodókat kompenzálná.

Ennél kevésbé érzékeny a közvélemény a jövedelem eloszlásban ezután következőzösebb „jómódú” rétegre, amely azonban ugyancsak társadalompolitikai problémát jelent vagy előbb-utóbb fog jelenteni. Az ő esetükben nem a látványos fitogtató fogyasztás vagy életmód a zavaró tényező. Két másik kérdés vetődik fel. Az egyik, hogy a ma ismert és elfogadott szükségletek telítése után mire fogják továbbra is magas jövedelmüket elkölteni, hacsak nem térnek rá ők is a pazarlásra vagy a fitogtatásra? A másik, hogy milyen új egyenlőtlenségek lépnek be a társadalmi viszonyok újratermelésébe azáltal, hogy e réteg gyermekei az átlagosnál sokkal jobb helyzetből indulnak, minden – anyagi és nem anyagi – szempontból. E kérdések nem újak, de megnyugtató választ még nem sikerült adni rájuk.

A különbség a „leggazdagabb” és a „jómódú” csoport között az, hogy az első esetben többnyire a jövedelmek nem (teljesen) férnek össze az adott érték- és elosztási rendszerrel. A jelenség „deviáns”, tehát elvi alapon elutasítható, vagy visszaszorításának módszerein lehet gondolkodni. Ám a második eset „normális”, nem deviáns, nem visszaszorítandó. E jövedelmek megadóztatása sem igazán indokolt, a lényegen nem is változtatna. És a következmények mégsem illeszkednek szervesen a rendszer értéktartományába.

KULCSÁR KÁLMÁN

A mai magyar társadalom

Budapest, 1982, Kossuth. 146–150., 167–169., 174–178.

Kulcsár Kálmán (Erdőtelek, 1928. június 27. – Budapest, 2010. szeptember 4.) jogász, szociológus. 1947-től az egi Jogakadémián, 1949-től a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán tanult. 1950-ben szerzett diplomát. Ezt követően katonai ügyészként, minisztériumi tisztviselőként, majd bíróként dolgozott. 1956-ban az állam- és jogtudományok kandidátusa lett. 1957-től az ELTE tudományos munkatársa volt. 1963 és 1970 között a JPTE Állam- és Jogtudományi Karán oktatott. 1965–1966-ban vendégprofesszor volt az Egyesült Államokban, a Columbia és a Berkeley-i Egyetemen. 1968-ban szerzett MTA doktori címet. 1969-től az MTA Szociológiai Intézete vezetője posztját töltötte be. 1972-ben kinevezték egyetemi tanárnak az ELTÉ-n. 1973-tól az MTA levelező, 1982-től pedig rendes tagja. 1983 és 1986 között az MTA fűtitkár-helyetteseként dolgozott. 1986-ban vendégprofesszor volt az Indianai Egyetemen. 1983 a Magyar Szociológiai Társaság elnökévé választották,

amely megbízást 1989-ig töltötte be. 1988 és 1990 között igazságügyi miniszter, közben 1989–1990-ben a Hazafias Népfront elnöke volt, 1990 és 1993 között az ottawai magyar nagykövet feladatait látta el. 1993 és 1998 között, nyugdíjba vonulásáig, az MTA Gazdaság és Jogtudományok Osztályának elnöke és az MTA Elnökségének tagja volt. Közben 1994 és 1997 között igazgatóként vezette az MTA Politikatudományi Intézetét. Tudományos munkássága során elsősorban a társadalmi és politikai változások és a jog kölcsönhatását vizsgálta. A jogszociológia hazai megalapozója tekintették. Munkásságát számos díjjal ismerték el: 1962-ben és 1967-ben Akadémiai Díjat, 1985-ben Állami Díjat, 1998-ban Deák Ferenc-díjat és Széchenyi-díjat, 2001-ben, Bibó István-díjat kapott.

Néhány esztendővel ezelőtt ugyanis – a mezőgazdasági termelés konszolidálásával, fejlődésének modernizálásával – erősen megnövekedett a mezőgazdaság produktivitása és ezzel a falusi lakosság jövedelme. A jövedelemnövekedés egyik jelentős összetevője a háztáji gazdaság volt, amely esetenként azoknak a termékeknek akár 50%-át is produkálta, amelyek termesztésére a nagy gazdasági egységek kevésbé vállalkoztak, vagy amelyek termelése kisüzemi keretek között kifizetőbbnek bizonyult. (pl. zöldség, gyümölcs, bizonyos állati termékek stb.) Ez a megnövekedett jövedelem, minthogy a beruházási lehetőségek a háztáji gazdaságban korlátozottak (nem is szólva arról, hogy egyes vizsgálatok szerint a parasztság sem látott hosszú távú perspektívát a háztáji termelésben), természetesen a fogyasztást növelte, és pedig látványos módon. Igaz a látványos fogyasztásban – modern lakóházak építése, gépkocsi vásárlás stb. – is közrehatottak az urbanizációs folyamat sajátos falusi feltételei, amelyek többet, nagyobb anyagi áldozatot igényeltek és igényelnek az egyéntől, mint a városi feltételek, mégis, a falusi lakosság jövedelmi viszonyainak ilyen kedvező megváltozása bizonyos feszültséget alakított ki a falusi, ill. a bérből és fizetésből élő városi dolgozók között. E feszültség bizonyos túlértékelésével (amelyben természetesen sajátos érdekviszonyok, szervezeti tényezők is közrehatottak, és pedig bizonyos „ideológiai felhanggal”, utalva pl. a munkásosztály vezető szerepe halványulásának veszélyére) született meg a döntés a háztáji gazdaságok fokozott megadóztatásáról. Az adóterhek emelése következtében a háztáji gazdálkodás eredményessége csökkent, egyes, főleg az ilyen gazdaságokban termelt és onnan szállított termékek felhozatalában visszaesés mutatkozott, és ez ellátási nehézségeket okozott, természetesen áremelkedéssel, így végül is a bérből és fizetésből élő városi dolgozók számára okozott nehézségeket. Ez a döntés következményeiben tehát több vonatkozásban is diszfunkcionálissá vált, és nem bizonyult alkalmasnak eredeti célja elérésére sem. Mindez ma már ismert. Számunkra azonban ez a döntés és következményei azért tanulságosak, mert világosan jelezték, hogy minden döntésnek nagyon finom rétegspecifikus következményei vannak. A magyar munkásosztály jelentős része ugyanis falun él, többnyire családi „kétlakásban”, így jelentős részének (a munkásosztály közel felének) háztáji, illetőleg kisegítő gazdasága van. Az adóemelés tehát a munkásosztály tömegeit is érintette (nem is szólva más, bérből és fizetésből élő, de falun lakó rétegekről), így politikailag

abban az osztályban váltott ki kedvezőtlen hatásokat, amelyek érdekében született. A döntésre való reakcióban a társadalmi struktúra „finomsága” nyilvánult meg, és pedig ebben a falusi viszonyok között élő munkásosztály egy részének, mint „magántermelőnek” az érdekei. Egy 1972-ben készült felvétel szerint ugyanis a háztáji és kiegészítő gazdasággal rendelkezők körül a nem mezőgazdasági fizikai dolgozók (a szó klasszikus értelmében vett munkások) közül többen rendelkeznek ilyen gazdasággal, mint pl. a termelőszövetkezetek tagjai.

Ha pedig a parasztság oldaláról indulunk ki, hasonló „finomításra” van szükség. Így pl. a parasztszaladók jelentős részében (kb. 70%), ahol második kereső is van, ezt a második kereső már nem mezőgazdasági foglalkozású. Vagy: a termelőszövetkezetben dolgozó parasztság kb. egyharmada tulajdonképpen ipari jellegű munkát végez. A parasztság és más társadalmi rétegek családi vagy a munka jellegéből fakadó összekapcsolódása tehát nem elhanyagolható jelenség.

A társadalom rétegződéséből és a települési viszonyokból adódó „struktúrák” ilyen összefonódásának azonban – amely jelentős különbségeket teremthet érdekekben, életmódban stb. egy társadalmi osztályon vagy rétegen belül csak egyik példáját adja az a főfoglalkozás mellett végzett termelőmunka, amelyet a települési viszonyok tesznek lehetővé. A települési viszonyok – ha bizonyos mértékben csökkenő erősséggel is – más módon is hatnak a társadalom rétegződésére. A mezőgazdasági környezetben dolgozó bányász életmódjában pl. a falusi társadalom jellegzetességei még akkor is jelen vannak, ha a bányász „homogén” családban él, és nem rendelkezik háztáji vagy kiegészítő gazdasággal sem. Inkább a falusi viszonyok alakították, illetőleg alakítják – akár tradicionális elemeket is közvetítve – pl. annak a „rurális” területen élő segédmunkásnak életmódját is, akiknek a munkája igen sok esetben nem különbözött és részben ma sem különbözik sokban a mezőgazdaság hagyományosan fizikai erő kifejtést igénylő munkakövetelményeitől és feltételeitől. A települési viszonyok alakulásából következően ma is nagyon jelentős az ingázás, és ennek folytán a falusi lakóhelyi épületek hatása is (akár a városi munkahelyen végzett munkában, az életmódban stb.) különösen akkor, ha a települési viszonyokhoz fűződő esetleges hátrányok regionális sajátosságokkal is párosultak. Különbségek vannak pl. a Szabolcs-Szatmár megyei eljáró munkás élete, érdekei és pl. a Pestkörnyéki bejáró munkás élete és érdekei között. A regionális adottságok egyébként is sajátos feltételrendszert teremthetnek az ott élők számára, amely létfeltételeiket és érdekeiket is (ebből fakadóan természetesen életmódjukat, tudatukat stb.) az érintett osztályra vagy rétegre általánosan jellemző sajátosságoktól különböző módon is alakítja. [...]

A falusi népesség lélekszámváltozásait a növelő és csökkenő tényezők egyaránt befolyásolják. A növekedés forrása mindenekelőtt a természetes szaporodás, amely általában magasabb, mint a városi agglomerációkban. A csökkenés pedig a negatív vándorlási egyenlegről adódik. Mindkét jelenség – mint általában a falusi átalakulás folyamata – területileg igen differenciáltan jelentkezik. A természetes szaporodás ugyanis egyes falusi térségekben igen alacsony, sőt negatív. E területen az elvándorlás, esetleg a paraszti születéskorlátozás már régen tartó folyamat, a demográfiai erózió

előrehaladt, a népesség elöregedett. Több faluban évek óta nincs házasságkötés és születés, az anyakönyvbe csak halálzási adatok kerülnek be. Ez a jelenség azonban ritka, hegyvidéki kicsiny falvakban fordul elő, kevés embert érint.

Az elvándorlás mértéke is nagyon különböző. Ez elsősorban a község lakosság-számának és földrajzi fekvésének függvénye. A kisközségek lakossága csökkent a leggyorsabban, az 500-nál kevesebb lakosú községeké 12,8%-kal, az 500–1000 lakosúaké 8,1%-kal, míg a 3000–5000 lakosú községeké csak 2%-kal (1960 és 1970 között). A kis településekből nemcsak a foglalkoztatás hiánya, hanem a szolgáltatások alacsony színvonala is elvándorlásra készítet. E kisközségek az Északi- és Dunántúli-középhegység vonulatában, valamint a déli és délnyugat-dunántúli dombságokban sűrűsödnek, ahol a mezőgazdaság feltételei rosszak, a városhálózat hiányos, a közlekedési feltételek is előnytelenek. A földrajzi fekvés a városközelség szempontjából érdekes. A városi munkahelyek jó elérhetősége esetén ugyanis a falusi népesség inkább az ingázást választja, s nem költözik el. [...]

1. Az urbanizációs lejtő bizonyos fokig társadalmi lejtőként is funkcionál, azaz: a hátrányosabb helyzetű településformák (és ezen belül a hátrányos helyzetű falutípusok), sőt bizonyos fokig az egy településen belüli hátrányosabb ökológiai viszonyok is sok tekintetben hátrányosabb helyzetű társadalmi rézegek képződésére vezetnek. Ez a megállapítás valamennyi társadalmi rétegen belül is érvényes. Csak példaként: a falun dolgozó államigazgatási tisztviselők 35,2%-a, a gazdasági vezetők 49,8%-a, és a pedagógusok 15,6%-a 1970-ben nem rendelkezett diplomával. Az értelmiség szakmai tájékozódási és kapcsolattartási lehetősége (így szakmai fejlődésük egyik jelentős összetevője) sokkal rosszabb a városi vagy éppen budapesti kollégáinál. Összehasonlításként: ezt a lehetőséget jónak értékelte a budapesti értelmiségiek 80,2%-a és a falusi értelmiség 10%-a, de jelentős elmaradás tükröződik a falusi értelmiség szakirodalom-olvasottságában, könyvtárának nagyságában stb. Igaz ugyan, relatíve jobb lakáskörülményekkel rendelkeznek, egészségesebb életlehetőségeik vannak stb.
2. A „falusi fizikai munkaerő nem köthető szorosan egy foglalkozáshoz, egy adott gazdasági ághoz, pontosabban az adott foglalkozás, illetve ágazat nem fejezi ki sem valóságos társadalmi munkatevékenységét, sem életmódját, s nem határozza meg érdekeit sem. Különösképpen igaz ez a falusi ipari-építőipari munkásokra, akik egyszerre kötődnek a mezőgazdasághoz és az iparhoz, egyszerre függenek a társadalmi munkaszervezetektől és saját kisgazdaságuktól, egyszerre vannak jelen a társadalmi munkaerőpiacon és vonják ki munkaerejüket a hatása alól, egyszerre helyhez (a faluhoz) kötöttek, s ugyanakkor rugalmas munkaerők, kvalifikálatlanok, viszonylag alacsony jövedelemmel, s ezzel egyidejűleg konvertálható munkaerővel rendelkező, sajátos árutermelő vállalkozások.
3. A falu mai társadalmi viszonyaiban még jelen vannak a korábbi paraszttársadalom rétegződésének bizonyos következményei, illetőleg befolyásolják a mai struktúrában végbemenő mozgást. Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének a

hetvenes évek első felében végzett faluszociológiai vizsgálatai kimutatták, hogy a korábbi agrárproletárok, a kisbirtokos parasztok és a 10–15 holdas parasztok leszármazottai között jelentőskülönbség mutatkozott pl. a szellemi dolgozók rétegébe való átkerülés esélyeiben. Az esély a birtoknagysággal együtt nőtt, ám 50 holdon felül már senki sem került be a vezető- és értelmiségi társadalmi rétegbe. A szakképzett ipari-forgalmi munkások gyermekeinek mobilitási esélyei viszont jóval nagyobbak voltak, mint a mezőgazdasági fizikai rétegekből indulóké, innen kerültek legtöbbször a szellemi dolgozók rétegébe.

4. Minthogy a „falusi származás egyértelműen hátrány”, társadalmi mobilitásban, arra következtethetünk, hogy a falusi társadalmi létben (és ezzel összefüggésben a segédmunkás rétegben) megmutatkozó hátrányok, legalábbis bizonyos mértékig, újratermelődnék. Különösen áll ez a kisebb lakosságú falvakra, ahol az iskolai feltételek is gyengébbek (esetenként osztatlan iskolák és szakképzetlen nevelők is működnek), amelyek közlekedése is rosszabb, és amelyekben természetesen inkább fennmaradnak a korábbi falusi társadalom egyes jelenségei (pl. a tradíciókhoz ragaszkodó társadalmi kontroll). [...]

Az összes aktív fizikai dolgozót tekintve (a mezőgazdasági termelősövetkezetek nélkül) a szakmunkások aránya 49,2%, a betanított munkásoké pedig 36,4%. Ami a betanított munkásokat illeti, arányuk a könnyű- és élelmiszeriparban durván megegyezik a szakmunkásokéval (a könnyűiparban kicsit alacsonyabb, az élelmiszeriparban kissé magasabb). Ez az arány azonban megtévesztő lehet a technológiai színvonalat illetően, hiszen van éppen olyan magasabb technológiai szintű munkafolyamat is, amelyre a munkás szakképzettség nélkül is viszonylag könnyen betanítható, a magasabb technológiai szint és az alacsonyabb képzettségű munkaerő közötti eltérés megfelelő szervezéssel áthidalható.

Ezeket az adatokat kiegészíthetjük azzal, hogy iparunk technológiai szintje meglehetősen differenciált. A technológiai szint differenciáltsága a kisiparra való tekintet nélkül is áll, márpedig a kisipar túlnyomórészt a kézműves technológiával jellemezhető, és tömegeiben sem elhanyagolható: alkalmazottakkal és szakmunkástanulókkal együtt 1977-ben kb. 45 000 ember dolgozott a kisiparban főfoglalkozásuként, és csaknem 10 000 ember rendelkezett iparjogositvánnyal a főfoglalkozás mellett. Hozzáértékeléséhez azonban az is tapasztalható bizonyos inkongruencia a képzettség és a tényleges munka között. Ez az 1969-re vonatkozó, tehát meglehetősen régi adatok szerint a szakmunkások 8,3%-át érintette, de egyes szakmákban (pl. fonó-, szövő-, faipari, textil- stb. munkások) 17–27%-ig is terjed. Végül emlékeztetünk arra, amit a mezőgazdasági környezetben élő, jórészt ingázó-vándorló munkásokról mondtunk. Mindezek alapján talán nem meglepő, hogy a mai magyar munkásosztályt leginkább jellemző szociológiai vonást átmenetiségében látjuk.

Ennek az átmenetiségnek egyik összetevőjét már a korábbi kutatások is megállapították a következőkben: A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggérendszerrel, hanem inkább az úton levők hatalmas

tábor. A munkásság egyik fele nemrég vált, vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszt- és munkásélet között. Egy részük csoportvezetővé, művezetővé, technikussá, mérnökké válik, mások gyári laboratóriumba vagy szolgáltató munkahelyekre kerültek.

ANDORKA RUDOLF

A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon

Budapest, 1982, Gondolat. 70–73., 84–88.

Andorka Rudolf (Budapest, 1931. április 30. – Budapest, 1997. június 30.) szociológus, egyetemi tanár. 1949-ben érettségizett Budapesten, majd levelező tagozaton jogot tanult az Pázmány Péter Tudományegyeteme (1950-től ELTE). 1951-ben családjával kitelepítették, apja korábbi katona-diplomata tevékenysége miatt. Katonai szolgálat után és fizikai munka után 1956-ban folytatta a tanulmányait. A forradalom alatt tagja volt az egyetemi nemzetőrségnek, ezért 1957-ben félév szabadságvesztést kapott, így csak 1963-ban végezte el az egyetemet. 1960-tól műszaki fordító volt a Kohó- és Gépipari Minisztériumban. Később, 1962-ben a KSH-hoz került, előbb könyvtárosként, majd kutatói beosztásban. Széleskörű tudományos munkát folytatott, 1979-ben kandidált, szociológiából. 1984-ben a Közgazdaságtudományi Egyetemre került egyetemi tanári beosztásban. 1984-ben Akadémiai díjat kapott. Nagydoktori értekezését 1989-ben védte meg. 1990-től az MTA levelező tagja volt. A Közgazdasági Egyetemen 1991-ben rektorra választották, amely pozíciót 1997-ig töltötte be. 1991 és 1996 között az OTKA elnöke, 1995-től pedig a Magyar Szociológiai Társaság elnöke volt. 1991-től a Magyarországi Evangélikus Egyház zsinatának világi elnöke volt. 1996-ban Széchenyi-díjjal tüntették ki, 1997-ben megkapta a Francia Becsületrendet, illetve a Magyra Örökség díjat. Kutatásai elsősorban a társadalmi rétegződés, a mobilitás, a társadalmi beilleszkedés kérdéseivel foglalkozott.

A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon című munka többek között kiemeli, hogy a II. világháború utáni nagy változások, az elitek és a középrétegek lecserélődése, a szellemi foglalkozásúak arányának megduplázódása, a korábbi többnyire statikus struktúrához képest, szükségképpen nagyfokú mobilitással járt együtt. Ugyanakkor felhívja a figyelmet a különböző társadalmi csoportok eltérő mobilitási sajátosságaira.

A strukturális mobilitás hajtóereje a társadalmi és foglalkozási szerkezet nagy változása volt, egyrészt a gazdasági fejlődésnek, másrészt a szocialista átalakulásnak a következtében. A szerkezeti változás mértéke jól érzékelhető, ha az 1963. évi társadalmi és foglalkozási szerkezettel hasonlítjuk össze, vagy ha a mobilitás során összeírt személyek foglalkozási összetételét az apjuk foglalkozásával vetjük össze. 1930-tól